

THEOLOGIA SYSTEMATICA

Juhász Zoltán*

Hodgya

Eduard Böhl (1836–1903)

bécsi dogmatikus eszkatológiai gondolkodása

1. A 19. századi

Bécsi Protestáns Teológiai Fakultás

református dogmatikusai és eszkatológiai munkájuk

Eduard Böhl, a 19. század második felének tudós teológusa 1864-től 1899-ig volt a bécsi Protestáns Teológiai Fakultás Református dogmatikai tanszékének professzora. A Habsburg-kormányzat 1818-ban központi rendelettel tiltotta be a birodalom egész területén élő diákok számára a külföldi egyetemjárást, hogy ezzel az intézkedéssel akadályozza meg a német egyetemek liberális szellemiségének beszívargását.¹ A tiltással egy időben, 1819-ben I. Ferenc (1768–1835) magyar, cseh király (német-római császárként csak 1804-ig uralkodott II. Ferenc névvel) és osztrák császár rendeletére azzal a szándékkal alapítottak egy protestáns teológiai szemináriumot Bécsben,² hogy az egész birodalom lelkesképzését magas színvonalon biztosítsák.³ A határozat tudatosan elrendelte

---

* Juhász Zoltán (Budapest, 1972) református lelkipásztor. Szolgálati területe a hodgyai református egyházközség és a székelyudvarhelyi Baczkamadarasi Kis Gergely Református Kollégium. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Doktori Iskolájának hallgatója, témavezetője dr. Kovács Ábrahám.

¹ Szász Lajos: A Bécsi Protestáns Teológiai Fakultás magyar református hallgatói (1821–1918). In: Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2015. évi, sárospataki konferenciájának tanulmánykötete*. Rendi társadalom – polgári társadalom 29. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest 2017, (175–187) 175.

² A szeminárium alapításának idejére vonatkozóan látszólag eltérnek az adatok. Franz Böhl 1819-re teszi. Vö. Böhl, Franz: „Eduard Böhl”. In: Herzog, Johann Jakob – Hauch, Albert: *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*. XXIII. J. C. Hinrichs, Leipzig 1913, (244–249) 246. Thomas Schirrmacher viszont 1821-től számítja az intézmény indulását. Vö. Schirrmacher, Thomas: Böhl, Eduard. In: Bautz, Friedrich Wilhelm – Bautz, Traugott (szerk.): *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. XIX. Verlag Bautz, Nordhausen 2001, (203–224) 206. A két ismertetés egybevetéséből azonban kiderül, hogy az 1819-ben alapított intézmény végül 1821-ben nyílt meg a diákság számára. A bécsi fakultás létrejöttéről és elindulásáról pontos képet ad Klein Gáspár: *Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a XVIII. és XIX. században. Művelődéstörténeti forrástanulmány*. Teológiai tanulmányok 11. Debrecen 1930.

³ Szász Lajos: *i. m.* In: Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): *i. m.* (175–187) 175.

a lutheránus és a református dogmatika tárgyak tanításának a szétválasztását más, e két felekezet által közösen oktatható tantárgyaktól. A lutheránus professzúrárt hamar betöltötték, a református állás viszont 1851-ig betöltetlen maradt. 1851-ben Szeremlei Gábor (1807–1867) kapott kinevezést erre a tisztségre, aki Sárospatakról érkezett Bécsbe, és néhány év után, 1855-ben oda is tért vissza.⁴ Szeremlei bécsi munkássága előtt politikát és bölcsészetet oktatót Sárospatakon, Bécs után pedig haláláig a dogmatikai tanszéken működött. Itt írta három éven keresztül és jelentette meg *Keresztyén vallástudomány* című háromkötetes dogmatikáját,⁵ amelyben a hittudományok általa számba vett témáinak negyedik részeként az eszkatológia kérdéséről értekezik.⁶

Miután Szeremlei Gábor 1855-ben visszatért Sárospatakra, a bécsi református dogmatikai állást csak 1864-ben töltik be. Ekkor hároméves bázeli tanári szolgálatát hátrahagyva Eduard Böhl (1836–1903) foglalja el a fakultáson a rendszeres teológia református katedráját, és harmincöt éven keresztül egyedüli reformátusként szolgál a lutheránus tanári közösségben. Tanítványai, professzortársai, barátai révén erőteljes hatást fejt ki nemcsak a svájci, német, osztrák és holland, hanem – ha csak szűk körben is – a cseh, morva és magyar református teológiaiakra.⁷ Itt írja meg élete főművét, amelyen huszonhárom évig dolgozott: *Dogmatika. A keresztyén hit bemutatása a református egyház tanítása alapján*.⁸ Művének lényegét Martin Kähler (1835–1912) teológus magvas megállapítása foglalja össze:

„Elmondhatjuk, hogy az első olyan határozottan református jellegű dogmatikát, amely úgy ízig-vérig református, hogy tulajdonképpen a régi református dogmatika újrafogalmazása (reprisztinációja), Böhl jelentette meg Bécsben.”⁹

⁴ Balke, Willem: *Eduard Böhl. Hoogleraar te Wenen en schoonzoon van dr. H. F. Kohlbrugge*. Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2001, 32.

⁵ Szeremlei (Császár) Gábor. In: Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1977, 598.

⁶ Szeremlei Gábor: *Keresztyén Vallástudomány*. Sárospatak 1859, 645–686.

⁷ Balke, Willem: *i. m.* 32. Gerssen, S.: Eduard Böhl. In: *De Waarheidsvriend*, 1955. dec. 29., 2. Schwarz, Karl: »[E]minently qualified for a theological professorship«. Der Absolvent der Wiener Fakultät Alexander Venetianer und seine fehlgeschlagenen akademischen Ambitionen. In: Heil, Uta – Klein, Antje – Schellenberg, Annette (szerk.): *Autor und Autorität. Historische, systematische und praktische Perspektiven*. Wiener Jahrbuch für Theologie. Band 12. V&R unipress GmbH, Göttingen 2019, 181–195.

⁸ Böhl, Eduard: *Dogmatik. Darstellung der christlichen Glaubenslehre auf reformiert-kirchlicher Grundlage*. Scheffer, Amsterdam 1887. Magyar nyelven Dávid Gyula (1860–1917) lelkész, Böhl tanítványa készített egy kivonatos fordítást: Dávid Gyula: *Református keresztyén hittan*. Hollandból dolgozva s kiadva. Budapest 1890, 1–191.

⁹ „So kann man sagen, dass eine entschlossen reformierte Dogmatik, die das, was sie ist, ist, um reformiert zu sein, erst Böhl in Wien vorgelegt hat, eine Repristinatio der altreformierten Dogmatik (1887).“ Vö. Kähler, Martin: *Geschichte der protestantischen Dogmatik im 19. Jahrhundert*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin 1962, 172. A protestáns ortodoxián belül jelen lévő „repris-

Kähler magvasan megfogalmazott összegzése nemcsak Böhl *Dogmatikáját* illetően igaz, hanem a bécsi szisztematikaprofesszor egész munkásságára, teológiai gondolkodására is. Bécsi tanári beköszöntő előadását 1864 áprilisában tartotta Heinrich Bullinger *II. Helvét Hitvallásáról*. Beszédében Bullinger munkáját méltatta, aki Kálvin János követőjeként kibékítette egymással a különböző református irányzatokat; ugyanakkor a *II. Helvét Hitvallás* dogmatikai jelentőségét hangsúlyozta,¹⁰ s ezáltal meghirdette a reformátori teológia „felélesztését” szolgáló programját. Ez a „egyházébresztési” program a reformátorok iratainak, valamint a református hitvallások tanainak a népszerűsítésére, megismertetésére és terjesztésére épült, amely jelentősen hozzájárult ahhoz is, hogy Ausztriában a hitvallásos konzervatív irányzat, Magyarországon pedig az új ortodoxia erősödjék meg a 19. század teológiai liberalizmusával szemben.¹¹

Böhl teológiai világgképének formálódására, műveinek megírására, amint ez a *Dogmatika* című könyvének is igazolást nyer, apósának, Hermann Friedrich Kohlbrüggenek (1803–1875),¹² a Wupper mentén fekvő elberfeldi református gyülekezet lelkipásztorának prédikációi voltak nagy hatással, és nyújtottak jelentős segítséget neki. Ezeket a prédikációkat rendszeresen feldolgozta és beépítette írásaiba.¹³

Kohlbrügge mindig Jézus Krisztust állította igehirdetéseinek középpontjába, mégpedig úgy, mint aki feltámadott.¹⁴ A reformátori teológia képviselőjeként a bűn súlyosságát és a kegyelem radikalitását nyomatékosította prédikációiban, a hívő ember igazzá nyilváníttatása és a Krisztus által történő megszenteltetése hangsúlyozásával pedig azt az utat igyekezett felmutatni, amelyen a múltban az egyházatyák, valamint a reformátorok jártak. Ez a Szentlélek ereje által hirdetett út biztos jövőbe vezető irányznak bizonyult akkor is, amikor a 19. század sza-

---

tionationstheologie” lényegére nézve ld. Repristinationstheologie. In: *Wikipedia. Die freie Enzyklopädie*. <https://de.wikipedia.org/wiki/Repristinationstheologie> (2019. jan. 4.).

¹⁰ Schirmacher, Thomas: *i. m.* 209. Balke, Willem: *i. m.* 35.

¹¹ Vö. Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. Magyar Vallástudományi Társaság, Vallástudományi könyvtár IV. L'Harmattan Kiadó, Budapest 2010. Kovács Ábrahám: A debreceni ortodoxia teológiai gondolkozása. In: Fekete Károly – Kustár Zoltán – Kovács Ábrahám (szerk.): *Átjárható határok. Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2011, 321–335. Kovács Ábrahám: Dogma és hitvallás: ecclesia semper reformari vagy reformari debet? A debreceni ortodoxia válasza a liberális teológiára. In: Fazakas Sándor – Ferencz Árpád (szerk.): *„Krisztusért járva követségben...” Teológia – igehirdetés – egyházkezelés: Tanulmánykötet a 60 éves Bölcskei Gusztáv születésnapjára*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2012, 187–209. Kovács Ábrahám: Die Antwort der Debrecener neuen Orthodoxie auf den theologischen Liberalismus im neunzehnten Jahrhundert in Ungarn. In: *Zeitschrift für Neuere Theologiegeschichte / Journal for the History of Modern Theology* 21. (2014), 51–71.

¹² Otten, W.: *Uit het levensboek van dr. H. F. Kohlbrugge*. Den Hertog, Houten 1992.

¹³ Balke, Willem: *i. m.* 112–113.

¹⁴ Reuver, A. de: *H. F. Kohlbrugge*. Uitgeverij Kok, Kampen 2005. Aalders, W. – Heys, D. van: *Hermann Friedrich Kohlbrugge. Zijn leven, zijn prediking, zijn geschriften*. J. N. Voorhoeve, Den Haag 1976.

badelvű, modernista eszmeisége a maga különféle fondorlatos és alattomos támadásaival igyekezett lerombolni a Biblia igazságait és a keresztyén egyház ezen igei kinyilatkoztatásokra felépített hagyományos világát. Eduard Böhl megfogadta Kohlbrügge útmutatását, tanácsát, és teológiai munkája során mindig az egyszerűsége és a közérthetőségre törekedett, amelyet következetes, szigorú biblicitása pecsételt meg. A Szentírás tekintélye, az Ó- és Újszövetség egysége, Isten Igéjének mint Kijelentésnek egyedülisége karakterisztikus jegyekként ismerhetőek fel Böhl gondolkodásában, tanításában, műveiben, de ugyanakkor hitének a megélésében is.

Böhl teológiai világképe teljesen összhangban áll a *II. Helvét Hitvallás* tanításával:

„A Szentírásnak csak azt a magyarázatát ismerjük el igazhitűnek és helyesnek, amelyet magából a Szentírásból vesznek (tudniillik az eredeti nyelvek szellemében, a körülmények megfontolásával, valamint a hasonló vagy eltérő, több és világosabb szentírási helyek figyelembevételével), amely a hit és a szeretet szabályával megegyezik s főképpen Isten dicsőségére és az emberek üdvösségére szolgál.”¹⁵

Ez a biblikus gondolkodás Böhl munkásságában még kiegészül a *II. Helvét Hitvallás* üdvösségéről és megváltásáról szóló krisztocentrikus tanításával is,¹⁶ és így válik életének szerves részévé. Ilyenformán reformátori szellemiségű munkásságának célja egybeesik a Bullinger teológiai törekvésével: alapos bibliaismeretre, hittani tudatosságra és gyülekezetépítő pásztori szolgálatra nevelni a prédikátorokat.¹⁷ *Dogmatika* című munkája ennek a küldetésnek jegyében nyújt segítséget és ad eligazodást. Egy rövid bevezető után, amely a dogmatika fogalmát tisztázza, és a forrásirodalmat veszi számba, öt nagy fejezetben fejti ki dogmatikai nézeteit: 1. Teológia; 2. Antropológia; 3. Szoterológia;¹⁸ 4. Szoteriológia;¹⁹ 5. Eszkatológia. E dolgozat tehát Eduard Böhl könyvének utolsó *Eszkatológia* című fejezetét tárgyalja.²⁰

¹⁵ Bullinger, Henrik: *Második Helvét Hitvallás*. Ford. Buzogány Dezső – Juhász Tamás – Sipos Gábor. A bevezető tanulmányt írta Juhász István. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 5. Kolozsvár 1999, II.1, 63.

¹⁶ Szathmáry [Sándor] – Török [István] – Kocsis [Elemér]: *Eszkatológia. Dogmatika II. kötet*. Egyetemi tankönyv. A Nemzetközi Theológiai Könyv 49. Református Zsinati Iroda Doktorok Kollégiumának Főtitkári Hivatal, Budapest 2001, (II/2) 207. Böhl teológiájának markáns krisztocentrikusságát támasztják alá további művei: *Zwölf Messianische Psalmen*. Basel 1862. *Christologie des Alten Testaments oder Auslegung der wichtigsten Messianischen Weissagungen*. Wien 1882. *Von der Incarnation des göttlichen Wortes*. Wien 1884. *Von der Rechtfertigung durch den Glauben. Ein Beitrag zur Rettung des protestantischen Cardinaldogmas*. Leipzig & Amsterdam 1890.

¹⁷ Juhász István: A Második Helvét Hitvallás története és jelentősége. In: Bullinger, Henrik: *i. m.* II.1, 13.

¹⁸ „A Megváltó személyének és munkájának tana.”

¹⁹ „A megváltás Szentlélek által történő érvényesítésének tana.”

²⁰ Böhl, Eduard: *Dogmatik*, 591–612.

Böhl *Dogmatikájában* fontosnak tartotta, hogy az *Eszkatológia* című fejezetében összefoglalja „a keresztyén váradalmak tanát”.²¹ A kérdés tárgyalásánál különösen precíznek és igaznak találjuk Török István megállapítását Böhl írását illetően, hogy jóllehet

„[...] a »ta eschata« végső dolgot jelent, pedig voltaképpen nem »dolgot«, hanem »személyt« várunk, nem valami jövődőt, hanem valaki jövődőt, ti. Krisztust. Mindaz, amiről az eszkatológia beszél, Krisztus visszajövetelével függ össze.”²²

Könyve bevezetőjében Böhl egy rövid tartalmi összefoglalással mutat rá arra, hogy az utolsó dolgok kérdéseiről úgy kell beszélni, mint egyfajta zenei etűdökről, amelyek lényegében ismertetik meg, gyakoroltatják be az emberrel Isten rendelkezését a világ bevezetéséről, majd dogmatikai tételét a következő keretbe foglalja: A világ Isten általi befejezése Krisztus visszajövetelével kezdődik el, és az örök üdvösséggel fejeződik be. A köztes időben pedig a halottak feltámasztására, a még élők összegyűjtésére és az utolsó ítéletre kerül sor. Az utolsó dolgokhoz való kapcsolódási pontot az emberi lét halál utáni folytatásának bemutatásával köti össze és kapcsolja egybe.²³

A neves reformátorokkal, Kálvinnal, Zwinglivel vagy Lutherrel ellentétben, akik józan álláspontra törekedtek, és óvatosan viszonyultak az utolsó dolgokhoz,²⁴ Böhl már kiforrott és határozott álláspontot képviselt. A reformáció óta eltelt háromszáz év alatt az eszkatológia tárgykörébe tartozó kérdések és félreértések nem apadtak, viták pedig nem csitultak, viszont a tan jelentős fejlődésen ment keresztül. Friedrich Schleiermacher (1768–1834) honosította meg az eszkatológia fogalmát mint teológiai „terminus technicust”.²⁵ A Krisztus visszajövetelének, a végidők eseményeinek kérdése, spekulációja ennek hatásaként jelent meg a 19. század első felétől, és nyert egyre gyakrabban mind nagyobb teret a teológiai közgondolkodásban. Ami pedig a transzatlanti térséget illeti, a kaotikus világpolitikai történések hangulatában a különböző apokaliptikus mozgalmak, vallási áramlatok igyekeztek teret hódítani maguknak a közgondolkodásban. Ennek igazolását látjuk Szeremlei Gábor *Eschatologia* című írásában is, aki a kor dogmatikai munkáival szemben már külön fejezetet szentel ennek a témának a *Keresztyén vallástudomány* című művében, amely a 19. századi „magyar teológia” egyik szegmensének lenyomataként nyújt viszonyítási pontot, támaszt és segítséget Böhl eszkatológiai gondolkodásának helyes megértéséhez.

²¹ Török István: *Dogmatika*. Free University Press, Amsterdam 1985, 477.

²² Török István: *i. m.* 477.

²³ Böhl, Eduard: *Dogmatik*, 591.

²⁴ Peres Imre: Kálvin eszkatológiája. In: Baráth Béla Levente (szerk.): *Hittel és humorral. Tanulmánykötet a 60 éves Hörtsik Richárd születésnapjára*. Acta. Debreceni teológiai tanulmányok 8, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2015, (39–56) 54.

²⁵ Peres Imre: *i. m.* 44.

2. Eduard Böhl eszkatológiájának argumentumai

2.1. Az emberi lét halál utáni állapotának víziója a 19. század vallásos környezetében

2.1.1. A 19. század vallásos közhangulata

A 18. századtól kezdve számos olyan elmélet, világnézeti folyamat, mozgalom jött létre vagy erősödött meg a korábbi századok Istennel szembeni önállóságra törekvő szellemi és lelki életében, amely megtámadta és kikezdte a hagyományos teológiát, a keresztyén kinyilatkoztatást. A 19. század közepére az isteni kijelentést megkérdőjelező, megvető különféle irányzatok és törekvések a racionalizmus égirse alatt többnyire egyet értettek abban, hogy

„[...] az emberi értelem minden segítség nélkül képes feltárni mindazt, amit az emberiségnek tudnia kell. [...] Ami különbözik az észtól, az egyszerűen rossz.”²⁶

Azt tanították, hogy az Isten előtt önmagát megalázó, bűnös ember helyére

„[...] az Istent valamiként magában hordozó ember lép, aki végső eredményként magából rajzolja meg élete, üdvössége körvonalait, és magából hint fényt a környező világra.”²⁷

Ez a mindent meghatározó „emberi én”-re épülő gondolatrendszer, amelyben a keresztyénség csupán egy állomás az abszolút szellem önmegvalósulásának folyamatában,²⁸ „teológiai liberalizmus” névvel vált ismertté a hittudomány területén, és kritikájával, támadásával „komoly kihívás elé állította a hagyományos teológiai gondolkodást”.²⁹ A támadások következménye az lett, hogy a felvilágosult racionalizmus, a természettudományok, a történetkritika, az erősödő szekularizáció egyrészt megtörte a keresztyénség legfőbb tekintélyét, vagyis azt, hogy Isten Jézus Krisztusban jelentette ki magát az embereknek, és megszabadítja őket bűneikből,³⁰ másrészt úgy telepedett rá az egyházra, a teológiára és a hívek életére, hogy nemcsak kívülről okozott látható pusztítást, hanem belülről is: tapasztalható lett a hívek elbizonytalanodása, szövevényes

²⁶ McGrath, Alister E.: *Bevezetés a keresztyén teológiába*. Osiris Kiadó, Budapest 1995, 179.

²⁷ Márkus Jenő: *A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia*. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 2005, 12.

²⁸ Uo.

²⁹ Kovács Ábrahám: *Hítvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*, 11. Jóllehet Kovács Ábrahám munkája a 19. századi liberalizmus és a vele szemben a küzdelmet felvevő új ortodoxia vitáját a magyar református egyház életére nézve dolgozza fel, mégis a könyvében olvasható hiánypótló adatok, fontos háttérinformációk és mély teológiatörténeti, filozófiai és dogmatikai elemzések, meglátások közel hozzák az olvasó számára a korszak egyetemes teológiai eseményeinek, folyamatainak tárgyában előtérbe került összefüggéseket is.

³⁰ Lane, Tony: *A keresztyén gondolkodás rövid története. Teológusok és eszméik az apostoli atyáktól napjainkig*. Harmat–Kálvin, Budapest 2016, 192–194.

hitképzete, zűrzavaros vallásos felfogása, ingataggá és homályossá lett evilági és „túlvilági” reménysége. Ebben a folyamatban egyrészt azt látjuk, hogy az emberi lélek és szellem különféle tévelygések sodrásába kerül, másrészt pedig azt, hogy a végső dolgok keresztyén dogmái – mint minden valóságálapot nélkülöző babonák – kétségesekké és elutasítottakká lesznek. A „pokol” már semmiféle hasznos célt nem szolgál, a „menny” pedig a halhatatlanság utáni vágyakozás képzete.

„Az eszkatológiát egyre inkább teológiai kuriózumnak tartották. »Isten országának« fogalmát megfosztották újszövetségi apokaliptikus vonatkozásaitól, és úgy szemlélték, mint az erkölcsi értékek rendíthetetlen birodalmát, amely felé feltartóztathatatlanul halad az emberi társadalom a folyamatos evolúció révén.”³¹

Mindezekre a jelenségekre, az egyházi és világi történésekre, folyamatokra, kérdésekre, kételyekre, amelyeket Böhl a maga személyes életében is folyamatosan tapasztalt és nagyon jól ismert, tiszta és logikus feleletet kívánt adni a *Dogmatikájában*. Könyvének legfőbb célja mégis abban jutott kifejezésre, hogy a sok munkával, tudással, hittel és szeretettel összeállított tanok, hitelvek mögött a hitek ne csak Isten világot megítélő igazságát lássák Krisztus által, hanem legfőképpen az ember megváltását munkáló evangéliumi reménységét érezzék és éljék át.

2.1.2. *A lélek halhatatlansága, az istenfélők és az istentelenek különválasztása*

Eduard Böhl az 1Mózes 1,26-tal indítja a végidőkről szóló tanulmányát: *Akkor ezt mondta Isten: teremtsünk embert a magunk képére és hasonlatosságára.*³² Ezzel a gondolattal arra a lényeges kérdésre kíván választ adni, amely az ember halálon túli létezésének a folytatását tudakolja. Ez a vers szerinte a lélek halhatatlanságát igazolja, és így egyértelműen kiolvasható belőle, hogy a lélek teremtése eleve az örökkévalóságra nézve történt, akár istenfélőkről, akár istentelenekről legyen szó. A lélek létezésének biztos folytatásán a testi halál sem változtat, mint ahogy azon sem, hogy milyen volt az ember Istennel való viszonya. Az istenfélő számára már a földi életben elkezdődött az üdvösség folytatása, a hitetlenek számára pedig annak a nyomasztó állapotnak a megerősítése, amelyben már benne voltak földi életük folyamán. A Bibliában kevés utalás történik ezen utóbbi helyzetre, de ahol erről mégis olvashatunk, ott a „gyötrődés”, a „sírás”, a „fogak csikorgatá-

³¹ McGrath, Alister E.: *i. m.* 409.

³² Kohlbrügge teológiájára alapozva ez az ige így hangzik a Böhl fordításában: „Gott hat den Menschen IN seinem Bilde, nach seiner Gleichheit geschaffen.“ Kohlbrügge magyarázata szerint Ádámnak nem volt függetlensége Isten mellett, hanem az Isten életteréBE teremtett bele: az ember Isten létezésébe, dicsőségébe nyert felvételt. Dávid Gyula fordításában még így hangzik a 19. század végén: „Isten az embert az ő képéBEN teremtette.” Vö. Kohlbrugge, H. F.: *In Zijn Beeld. Brieven van Kohlbrugge bewerkt, ingeleid en van aantekeningen voorzien door T. van Es.* De Groot Goudriaan – Kampen 2005. Dávid Gyula: *i. m.* 174.

sa”, a „külső sötétségre történő kivettetés” metaforáival találkozunk (Mt 13,41–42; Mt 22,13; Lk 13,8; Lk 16,23–24).

A lélek halhatatlanságának tana a humanista vallástudománnyal kerül a középkor figyelmének a középpontjába, vagyis a keresztyén neoplatonizmus az ókori görög filozófiából veszi át azt a gondolatot, hogy az ember, akinek az a feladata a világban, hogy Isten képviselje, képes a megistenülésre is, mivel ez kölcsönös viszonyban áll Isten emberré lételével. Ez az eszme viszont az ember erkölcsi-lelki felemelkedésének tanává módosítja a bűnből való megváltást, vagyis bibliai hitvallás helyett azt a felfogást hirdeti, hogy a lélek kiszabadul a test börtönéből, rabságából.³³ A lélek halhatatlanságának a görög filozófiában gyökerező, viszont a Szentírástól eltérő és félreértelmezett magyarázata „mélyen beleevődött az európai közgondolkodásba”.³⁴ Amikor Szeremlei Gábor *Eschatológia* című munkájában „a léleknek a test halála utáni állapotáról” értekezik, akkor meg is említi „a lélek halhatatlansága hívéséhez tapadt álhiedelmek” három legismertebb formáját, amelyek – noha téves vallási képzetek – mégis elterjedtek az egyház tagjai között. Ezek a lélek vándorlásának vagy testből testbe történő átköltözésnek képzete, a lélek alvása a test föltámadásáig, és a tisztító tűz hiedelme.³⁵

Az egyén örök életre vagy örök kárhozatra történő elbírálásának kérdése mindig foglalkoztatta az embereket, hogy tudniillik kik melyik csoportba fognak majd tartozni földi éltük befejeztével. Minek alapján történik az elítéltetés? Vajon létét azonnal folytató lélek bolyongani fog-e, vagy pedig alszik a feltámadásig? Van-e lehetőség az örökkévalóságban arra, hogy valaki „átigazoljon” a kárhozatból a dicsőségbe? Létezik-e egyáltalán tisztító tűz, vagy van még egy lehetőség a megtérésre? Ezek a kérdések különösen felerősödtek a felvilágosodás nyomán mind az egyházban, mind az egyházon kívül a társadalom különböző közösségeiben. Böhl tehát ezekre a kérdésekre igyekezett egzakt válaszokat megfogalmazni a egész Biblia teljes összefüggése, egységes tanítása és üzenete alapján, s válaszaival egyben állást foglat a korszellem hangadóival szemben, akik számtalan spekulációval munkálták a Szentírás tendenciózus hiteltelenítését és félremagyarázását.

Böhl a téves képzetekre reagál, amikor a Biblia és a hitvallások fényében cáfolja meg korának azon újítóit, modernista tanításait, akik odáig jutnak, hogy a „hadász”-t vagy a poklot a megjavulás lehetőségének helyeként értelmezték.³⁶ Amennyiben ez lehetséges volna, és Isten egy esetleges megtérésre várna, akkor

³³ Juhász István: *Jézus Krisztus egyháza. Az egyháztörténet vázlatja*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2015, 143.

³⁴ Török István: *i. m.* 485.

³⁵ Szeremlei Gábor: *Keresztyén vallástudomány*, 653–655.

³⁶ A Második Helvét Hitvallás világosan fogalmaz a „Krisztus valóságos mennybemeneteléről” szóló tételben: „A hitetlenek, vagyis az istentelenek pedig leszállnak az ördögökkel a pokolba, hogy örökké égjenek, és gyötrelmeiktől soha meg ne szabaduljanak (Mt 25,46).” Vö. Bullinger, Henrik: *i. m.* XI. 13, 8.

ez szerinte azt jelentené, hogy a halál után az ember képes lenne befolyásolni Isten kegyelmét és az egyedül hit által történő megigazulás tanát is. Böhl a gazdag és Lázár jól ismert példázatával (Lk 16,19–31) válaszol világosan erre, mint amely a legjobban szemlélteti Isten országának teljesen új világát, amelyik eltér az emberek által kreált és elképzelt rendtől. Az istentelenek a „hadész”-be vagy a „seól”-ba kerülnek haláluk után, amely a gonosz, az Istentől elszakadt, és emiatt a gyötrelem fogságába került emberek helye, ahol számukra véget érnek a hamis remények. Bár a „seól” bizonytalan eredetű fogalom, tartalmát tekintve mégis mindenképpen a hitetlenségben elhunyt, és így a megváltásban nem részesült emberek büntetésének helyére utal.³⁷ Ezt pedig széles szakadék választja el a boldogság helyétől, amelyet a példázat az „Ábrahám kebele” képpel ír le. A két hely, az „Ábrahám kebele” és a „hadész” mint az öröm és a gyötrelem helyei szöges ellentétben állnak egymással. Az átjárás teljesen lehetetlen a kettő között, mert ha volna valami lehetőség a megjavulásra a halál után, akkor a gazdag ember sem fordult volna a túlzott kéréssel Ábrahám felé, hogy küldje el Lázárt az ő testvéreihez, hogy megtérésre hívja őket. A kemény és döntő választ, amely eligazítást ad ebben a kérdésben, maga Ábrahám mondja ki: *Van Mózesük és prófétáik, hallgassanak azokra* (Lk 16,29). Böhl megállapítja, hogy aki nem lép rá erre az Ábrahám által kijelölt földi útra, azon az Úr haragja marad, és az már az ő ítéletében részesült, vagy pedig a Jézus kijelentése fogja őt megítélni (Jn 3,18.36; 12,48). A végső ítéletkor tehát csak a földi, testi cselekedetek figyelembevétele történik, és nem a feltételezett halál utáni vagy a túlvilági cselekedeteké (2Kor 5,10). Böhl szerint a halált mint egy következő új pillanatot, az ítélet követi, és semmi sem fog már közbeavatkozni (2Kor 5,10).³⁸

Eduard Böhl gondolata azokkal a régen élt református teológusok tanításával áll összhangban, akikről Szeremlei Gábor nevük megemlézése nélkül állapítja meg, hogy tanításuk szerint a halál után mindenkinek azonnal Isten ítélőszéke elé kell állnia, ahol eldől, hogy jó vagy rossz sorsban lesz részük. Ezt ők titkos ítéletnek, *judicium occultum*nak nevezték.³⁹ A titkos ítélet nyomán a rosszak megítélésével kapcsolatban Böhl arra a kérdésre igyekszik feleletet adni, hogy

---

³⁷ Herbert Haag római katolikus szellemiségű lexikonja szerint a seól annak a háromsztatú világgépnak a legalsó szintjét magában foglaló alvilágnak, holtak birodalmának a neve, amely a „kérdezni, kívánni” szóval lehet összefüggésben, vagyis azzal a hellyel, ahol a „kívánni való egyre több, de soha nem nyújt kielégülést”, amint ezt a Péld 1,12; 27,20; 30,16; Ézs 5,14; Hab 2,5 tükrözi. A lexikon szerint a fogalom utalhat a babilóniai Subaru város sumér Tammuz-kultuszára is, amelyben Tammuzt az alvilág isteneként tisztelték, és a seól a kultusz központjának neve lehetett. Ld. Seol és Tammuz. In: Haag, Herbert: *Bibliai lexikon*. Apostoli Szentszék Kiadója, Budapest 1989, 1575. és 1769. Reisinger János-féle lexikon, amely reformadventista felfogást képvisel, tagadja az örök gyötrelmet, az időtlen kinszenvedést, és így sem a seólnak, sem a hadésznek nem tulajdonít semmilyen etimológiát, hanem megmarad egyszerűen a szó „sír, sírgödör” jelentésénél. Vö. Pokol. In: Reisinger János: *Bibliai jelképek lexikona*. Oltalom Alapítvány, Budapest 2016, 215–216.

³⁸ Böhl, Eduard: *Dogmatik*, 593.

³⁹ Szeremlei Gábor: *Keresztyén vallástudomány*, 649.

az ő lelkük, amely már a halála után azonnal az áldott élet állapotába kerül, vajon különbözni fog-e a test feltámadása utáni üdvösség állapotától? Mivel a bűneset óta a halálban a test elválik a lélektől, az ősbűn maradványaként ezt a boldogságfogyatékoságot hordozza magán. Jóllehet a lélek ugyan Isten jelenlétének boldogságát élvezi, még várnia kell a test megváltására, mígnem mindkettő újra egyesül Isten dicséretére. A lélek halál utáni várakozása nem valami továbbfejlődési folyamat része, ilyet szerinte feltételezni sem szabad, hanem olyan teljes bizalommal jár együtt a test megváltására nézve, mint amilyen a menyasszony várakozása vőlegénye érkezésére. E gondolatok után Böhl azokra a zsolttárokra irányítja a figyelmet, ahonnan az ember a lelkek mennyei állapota felől a legjobban tud tájékozódni (Zsolt 16,11; 17,15; 73,24).⁴⁰

Böhl és Szeremlei egyező véleménye a lélek halál utáni továbbéléséről, tudniillik arról, hogy az elválasztottak lelke az örök üdvösségben lesz a Szentháromsággal, az elvetettek lelke pedig a pokolba, az örök gyötrelembe jut, és hogy semmilyen köztes állapot nem létezik, Kálvin János eszkatológiájának dualisztikus értelmezési módjával áll teljesen összhangban.⁴¹ Kálvin egyformán nyilatkozik „a kegyelmi kiválasztásról és az örök életre való elrendelésről” és „az örök kárhozatról is, amely az istentelenek sorsává válik”.⁴² Ugyanígy annak a köztes állapotnak a tagadásában is egyetértenek mindhárman, amely a római katolikus egyházban a purgatórium tanítása révén nyer teret. Szeremlei Gábor egyenesen azt mondja ki könyvében, hogy a reformált egyház eszkatológiai tanítása a „tisztító tűz” tagadásában összpontosul, és minden más tétel a reformáció korában megfogalmazott tézisek pusztá elfogadása.⁴³ A purgatórium „Kálvin szerint sértette Krisztus áldozatának és bűnbocsátó-bűnoldó kegyelmének jelentőségét”.⁴⁴ Böhl viszont feleslegesnek tart hosszabb ellenérveket felsorakoztatni e tan megcáfolásához. Szerinte a *Bizony, mondom néked, ma velem leszel a paradicsomban* ígéret (Lk 23,43), amelyet Krisztus a Golgotán keresztre feszített latornak tett, elegendő bizonyíték e tévtanítás megválaszolására.⁴⁵

⁴⁰ Vö. Böhl, Eduard: *Dogmatik*, 595–596.

⁴¹ Peres Imre: *i. m.* 56.

⁴² Uo.

⁴³ Szeremlei Gábor: *Keresztényen vallástudomány*, 648.

⁴⁴ Peres Imre: *i. m.* 56.

⁴⁵ A Böhl *Dogmatika* című munkájának holland nyelvből magyar nyelvre történő fordításában már találkozunk a tisztító tűz tanítását tagadó kijelentéssel: „A római katolikus purgatórium lételet megczáfoljuk, megdöntjük Krisztus ezen szavaival: »Ma velem leszel a paradicsomban«, mert ha lett volna, vagy lehet purgatóriumféle hely, akkor ezt a gonosztevőt bizonyosan ide küldte volna az Úr előbb megtisztulni, s azután hívta volna a paradicsomba [...]” Vö. Dávid Gyula: *i. m.* 177.) Dávid Gyula könyvében olvasható gondolattal kapcsolatban azonban szükséges megjegyezni a következőket. Jelenlegi információim szerint az általa említett holland nyelvű *Dogmatika* ismeretlen a nagyközönség előtt. Vö. Dávid Gyula: *i. m.* 2. Böhl 1887-ben megjelent, német nyelvű *Dogmatika* című könyvének bizonyára létezett és létezhet egy ilyen holland nyelvű fordítása, ez utóbbiban azonban nem olvasható a nevezett íge Dávid Gyula szerinti értelmezése. Ennek oka bizonyára abban keresendő, hogy a Lk 23,43 úgy is fordítható, hogy a vesző a „ma” után kerül: *Bizony, mondom néked ma, velem leszel a paradicsomban*. Böhl, aki igen jól

Arra a kérdésre, hogy a hívőknek egyáltalán miért kell meghalniuk, Böhl a *Heidelbergi Káté* 42. válaszára irányítja a figyelmet:

„Mert a mi halálunk nem bűneinkért való megfizetés, hanem csak meghalás a bűnre nézve, és átmenet az örök életre.”⁴⁶

Ennek továbbra is fent kell maradnia az Isten országa teljességre jutásáig, azonban az Ige a halál pillanatától boldognak mondja az Urban elhunytakat (Jel 14,13).

A 19. századi Szeremlei és Böhl eszkatológiai gondolkodásáról azt állapíthatjuk meg, hogy bár fontos teológiai munkájuk megjelenése között majdnem három évtized telt el, tanításuk megegyezik a lényegi kérdésekben. Bár Szeremlei tudásában és írásszerűségében elmarad Böhl mögött, aki mind a reformátorok, mind a neves egyházatyák hermeneutikai vonalán gondolkodik, értelmez és magyaráz,⁴⁷ mindketten szem előtt tartották Kálvin János *A keresztyén vallás rendszerében* kifejtett magyarázatát:

„Azt pedig, hogy a halál és feltámadás között milyen a lelkek állapota, kíváncsian kutatni nem is szabad, de nem is hasznos. Igen sokan gyötrik magukat annak vitatásával, hogy milyen a lelkek helyzete, s hogy vajon élvezik-e már a mennyei dicsőséget, vagy sem. Ostobaság azonban és meggondolatlanság az előttünk ismeretlen dolgokat mélyebben kutatni, mint amilyen mértékben Isten azoknak tudását nekünk megadta.”⁴⁸

2.2. Krisztus második eljövetele⁴⁹

A parúzia tárgyalása során Eduard Böhl a hívőket mindenkor foglalkoztató „mikor” és „hogyan” kérdésekben ad eligazítást. Ugyanis Krisztus eljövételének késésével egyre jobban nőtt a hívők bizonytalansága elhunyt szeretteik sorsát illetőleg: mi fog történni azokkal, akik már meghaltak, és nem érték meg Krisztus eljövételét? Igei tanítását az 1Thessz 4,14–17 ide vonatkozó verseinek keretébe helyezi el: *Mert ha hisszük, hogy Jézus meghalt és feltámadt, az is bizonyos, hogy Isten az elhunytakat is előbózza Jézus által, vele együtt. Azt pedig az Úr ígéjével mondjuk nektek, hogy*

---

ismerte a bibliai nyelveket, bizonyára értette a vers értelmezési nehézségét. Ugyanakkor feltételezhető, hogy nem ismerte pontosan a παράδεισος jelentését, mert ennek „újszövetségi előfordulásai ugyan eszkatologikusak, de minden esetben az ezeréves messiási királyságra utal, amely a jelenlegi földön valósul meg”. Vö. Balázs Károly: *Újszövetségi szótár*. Logos Kiadó, Budapest 1998, 453.

⁴⁶ *Heidelbergi Káté. A református keresztyén egyház hitvallása. 2.*, átdolg. kiad. A szöveg megállapítását végezte dr. Tavasz Sándor. Revideálták dr. Imre Lajos és dr. Makkai Sándor. Az Erdélyi Református Egyházkerület Iratterjesztése, Cluj–Kolozsvár 1930, 41.

⁴⁷ Balke, Willem: *i. m.* 27.

⁴⁸ Kálvin, János: *A keresztyén vallás rendszere. II.* Református Egyházi Könyvtár VI, Ref. Főiskolai Könyvnyomda, Pápa 1910, II.3.6., 281.

⁴⁹ Böhl, Eduard: *Dogmatik*, 595–599.

mi, akik élünk, és megmaradunk az Úr eljöveteleig, nem fogjuk megelőzni az elhunytakat. Mert amint felhangzik a riadó hangja, a főangyal szava és az Isten barsonája, maga az Úr fog alá szállni a mennyből, és először feltámadnak a Krisztusban elhunytak, aztán mi, akik élünk, és megmaradunk, velük együtt elragadtatunk felbőkön az Úr fogadására a levegőbe, és így mindenkor az Úrral leszünk.

Az idézett helyen Pál apostol nem mond sokat a pillanatnyi és a parúzia közötti időről, egyrészt azért, mert ennek a levélnek a megírásakor ő is, mint sokan kortársai közül, Krisztus kijelentésére hagyatkozva az ő közeli eljöveteleének várakozásában élt,⁵⁰ másrészt pedig azért, mert Jézus Krisztus az ő halálával és a feltámadásával adja az igazi vigasztalást. A thesszalónikai gyülekezet számára az a lényeges, hogy akik nem érik meg az Úr második eljöveteletét, azok nem kerülnek majd hátrányba, mert a parúziakor feltámadnak, és a még életben levőkkel együtt az Úr elé kerülnek. Böhl Pál apostolra hivatkozik, és külön hangsúlyozza a sorrendet, vagyis Krisztus visszajöveteleének azonnali következményét, hogy tudniillik először az Úrban elaludtak támadnak fel, majd ezt követően a még élők ragadtatnak el az Úrhoz. Ezért a Krisztus újbóli megjelenéséhez kapcsolódó „mikor” kérdés helyett a hívők éberségére és az arra való felkészülésre kerül át a hangsúly, mivel az az esemény váratlanul és hirtelen fog bekövetkezni.

A „hogyan” kérdésre megfogalmazott válaszában Böhl azokra a témákra is kitér röviden, amelyek mindig számos félreértést és megosztottságot eredményeztek az egyház tagjainak sorában. Jézus jövendölése szerint a parúziát és a hozzá kapcsolódó utolsó ítéletet Jeruzsálem megítéltetése és pusztulása előzi meg. Ezután következik az ezeréves királyság ideje, amely nem fizikai idő, hanem az az intervallum, amelyben Krisztus győzedelmes és dicsőséges mennybemenetele óta már élünk. (Jel 21,1–22,6) Krisztusnak ehhez a kormányzásához egy szellemi természetű esemény, a Sátán megkötözése is kapcsolódik (Jel 20,2) Ennek az uralomnak a végén hatalmas nyomorúság, elfordulás, hitbéli hanyatlás fog bekövetkezni. (Zak 12–14; Mt 24; Lk 21) Amikor pedig ez a nyomorúság az egyházban is megjelenik, és a gyülekezet életében mint a „szentek táborában és a szeretett városban” a szorongattatás a tetőfokára hág, akkor megjelenik Jézus, és eljöveteleével együtt bekövetkezik a halottak feltámadása, az ítélet és a világ vége (Jel 20,7–9).

A parúziáról szóló fejezetben Eduard Böhl távol tartja magát a chiliazmustól, attól az esetleges „eszkatológiai eretnekségtől”,⁵¹ „hiedelemtől”, amely – mint

⁵⁰ Pál apostol eszkatológiai felfogása, amint azt levelei tükrözik, változáson ment át, és későbbi írásaiban már nem találkozunk azzal a többes szám első személyben megfogalmazott „kommunikatív” kijelentésével (Böhl, Eduard: *Dogmatik*, 595.), amellyel az 1Thessz-ban szólt a parúziáról. A kérdés részletesebb bibliai tárgyalásához ld. Pataki András Dávid: *Változott-e Pál eszkatológiája?* In: *YouTube*^{RO}. <https://www.youtube.com/watch?v=rTCni-cvACo> (2018. dec. 28.) Szabó Andor: „Lábam előtt mécses a te igéd. Naponkénti segítség az Újszövetség olvasásához. IV. Az apostoli levelek és a Jelenések Könyve, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1998, 269.

⁵¹ Haag, Herbert: *i. m.* 979.

már korábban is az egyház történelme folyamán – Szeremlei idejében is erőteljesen tört felszínre.⁵²

Szeremlei a *Krisztus eljövetele* cím alatt veszi számba dogmatikájában a chiliaszták és ellenfeleik Szentírás-értelmezését, amelyre Böhl is kitér röviden, és tömören válaszol arra a kérdésre, hogy „nyújt-e a Szentírás reménységet a zsidók közösleges megtéréséhez”.⁵³ Mindketten Pál Római levelének 11. fejezetére utalnak, és megállapítják, hogy az üdvösség először a pogányoknak adatik át, és

„[...] némely zsidók megmaradnak hitetlenségükben mindaddig, míg az Istentől választott minden pogányok be nem veszik Krisztus tudományát.”⁵⁴

Mivel az Atya számára a „szeretett”, és a választott” megszólítás napjainkig elhat irányukba, és az evangéliummal szembeni megkeményedés csak Izráel egy részét érinti, a pogányok üdvösségre jutása után

„[...] az egész Izráel megtartatik, eljut a boldogságra a keresztyén vallás elfogadása által, mert mint az írás mondja: a szabadító Sionból jó, s elveszi Jákób bűneit. Ézsaiás 59,20–21.”⁵⁵

Itt megjegyezhetjük, hogy a skóciai presbiteriánus felfogás eltért ettől a két magyarországi teológiai gondolkodásra ható eszkatológiai látásmódtól, amelynek evangelikalizmusa hatást gyakorolt a kortárs hazai református teológiára.⁵⁶ A skót millenisták, mint például John Duncan, a zsidómisszióval kapcsolták össze Krisztus visszajövetelének „sürgetését”, előmozdítását.⁵⁷ Eszerint Krisztus második eljövetele akkor következik be, ha az evangélium minden pogánynak hirdettetik, és a zsidóság mint nemzet megtér. Ez a sajátos eszkatológiai gondolkodás jellemzi a skót puritanizmusból kialakuló egyik igen meghatározó skóciai kálvinista felfogást.

Böhl kiemeli Péter apostol figyelmeztetését is, aki szerint az istentelenek nemcsak kétségbe vonják a Krisztus eljövetelét, hanem ígértét ki is gúnyolják. (2Pét 3,3–4) Lesznek olyanok, akik tagadják Krisztus eljövetelét, de lesznek olyanok is, akik Krisztus eljövetelének számítgatásaival foglalkoznak. Böhl mindenki számára nyomatékosítja az evangéliumot: Isten nem azért adta tudtul számunkra Krisztus eljövetelét, hogy azt emberileg próbálgassuk kiszámítani, hanem azért, hogy ígértét szentnek tartsuk, várjuk annak beteljesedését, és felkészüljünk az Ember Fiának megjelenésére.

⁵² Szeremlei Gábor: *Keresztyén vallástudomány*, 660.

⁵³ Uo. 661.

⁵⁴ Uo. 662.

⁵⁵ Böhl, Eduard: *Dogmatik*, 598. Szeremlei Gábor: *Keresztyén vallástudomány*, 649.

⁵⁶ Kovács Ábrahám: *History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews and Its Impact on the Hungarian Reformed Church 1841–1914*. Peter Lang, F. am Main, Oxford 2006, 42.

⁵⁷ Stuart, Alexander Moody: *Recollection of the Late John Duncan, L. L. D.* Edmonston and Douglas, Edinburgh 1872, 205.

Böhl *Dogmatikájának* eszkatológiájában fellelhetjük a nyugati keresztyénség teológiájára legnagyobb hatást kifejtő Ágoston egyházatya azon tanítását is, amelyet az *Isten városáról* című munkájában fogalmazott meg, bár igaz, hogy erre inkább az antropológiai⁵⁸ és egyháztani (szoteriológiai)⁵⁹ fejezetben hivatkozik, és kevésbé eszkatológiáiban. A földi életben két világ, két társadalom áll egymással szemben. Az egyik az Isten városa, a másik pedig az ördög városa. Jóllehet a két világ szembenáll egymással, mégis minden különbözőség ellenére közösen alkotják a földi várost. A földi város törvényei a mennyi város polgárait is vonatkoznak, és

„[...] nemcsak a halandó élet fenntartásáért, hanem a szeretet lényege, a szeretetből fakadó szolgálat érdekében is. Ez az együttlét és elkeveredés azonban nem teszi kétségessé a jövődőt, mivel Krisztus visszajövetelekor ő maga ítél a világ felett, és szerez örök diadalt Isten városának.”⁶⁰

Ágoston egyházatya Pál levelei alapján mondja, hogy az embernek a Jézus Krisztussal megélt közösségben lehet része az üdvösségben. Ez a Krisztussal megélt közösség,

„[...] az Isten városa, láthatatlan társaság, láthatatlan egyház, amelyet az Isten tart fenn a szeretet, a hit, a Krisztus visszajövetelére tekintő reménység által.”⁶¹

2.3. A halottak feltámadása⁶²

Böhl tanítása alapján a halottak feltámadása, a még élő emberek összegyűjtése és az utolsó ítélet a Krisztus visszajövetele és az örök üdvösség közötti „köztes időben” fog megtörténni. A halottak feltámadásáról szóló eszkatológiai összefoglalását az 1Kor 15 páli tanítására építi fel. Ennek alapján feltételezzük, hogy a téma kifejtésében Böhlre – teológiai felkészültsége, egész gondolkodását szervesen átható biblicitása mellett – nemcsak az apósa prédikációi lehettek hatással, hanem annak a személyes beszélgetésnek és levélváltásnak eredménye is, amely H. F. Kohlbrügge és Maria de Clercq (1834–1888) között zajlott. Maria de Clercq Steven de Clercqnek (1805–1866), Kohlbrügge családi barátjának volt a lánya, aki néhány alkalommal megfordult Kohlbrügge otthonában,⁶³ és Kohlbrügge Anna nevű lányával, Böhl későbbi feleségével együtt konfirmált Elberfeldben,⁶⁴ a Kohlbrügge gyülekezetében.⁶⁵ A Kohlbrüggével folytatott

⁵⁸ Böhl, Eduard: *Dogmatik*, 181.

⁵⁹ Uo. 428–430.

⁶⁰ Juhász István: *Jézus Krisztus egyháza. Az egyháztörténet vázolata*, 76–77.

⁶¹ Uo. 77.

⁶² Böhl, Eduard: *Dogmatik*, 599–603.

⁶³ Kohlbrügge és Steven de Clercq kapcsolatára nézve ld. Meeuse, W. C.: *Kohlbrugge en Steven de Clercq. Een vriendschap op afstand*. Boekencentrum, Zoetermeer 2000.

⁶⁴ Kohlbrügge különösen sokat fáradozott azon ügyben, hogy a református egyház meghatározó hitvallását, a *Heidelbergi Kátét* ne csak a gyülekezetében népszerűsítse, hanem a református köztudatba is beemelje. Rendszeresen idézte és dicsérte igehirdetéseiben a hitvallás világos,

személyes beszélgetéseit, majd mindazt, amit levélváltás útján tárgyalt végig a halottak feltámadásáról, az 1Kor 15 alapján vetette papírra összefoglalva is. Az összeállított szöveghez Kohlbrügge írt előszót, s ebben az írásban szerzőségüket illetően mindketten anonimitásban maradtak. A rövid írás először Rotterdamban jelent meg 1862-ben, majd egy újabb kiadására csak 1996-ban került sor.⁶⁶

Böhl rámutat arra, hogy Krisztus feltámadásában az ószövetségi próféták reménysége jutott teljességre, amint erről a Biblia különböző helyein, mind az Ó-, mind az Újszövetségben olvasunk. Ez pedig azért történt, hogy az ő ereje által az ember földi teste is feltámadjon, lelkével újra egyesüljön, és Krisztus dicsőséges testéhez legyen hasonlónvá. Mivel Krisztusról úgy olvassuk, hogy ő a fej, és a benne hívők az ő tagjai, a hívő ember nemcsak a földi életben, hanem az ő testének megdicsőülésében is örököse lehet. A nagy talány ez esetben is a „hogyan”. A „milyen testtel” kérdésre Böhl Isten természetben véghez vitt teremtő munkájának analógiájával válaszol Pál apostol tanítása alapján. Ez azért történhet így, mert

„[...] Pál apostol számára az ember testisége teremtményi mivoltából következik. Mivel az apostol az ember önazonosságát csak testiségében tudja elképzelni, ezért a feltámadást és a feltámadás utáni létet is csak testi létként értelmezi.”⁶⁷

Dávid Gyula kivonatos fordításában pedig ezt olvashatjuk:

„A testi feltámadást nem szabad tehát, mint Korintusban sokan akarták és akarják szellemi, lelki értelemben venni, hanem szó szerint kell azt érteni, úgy, ahogy 1Kor 15-ben olvassuk.”⁶⁸

A test feltámasztására vonatkozóan Pál azt írja, hogy amiképpen az a teremtkor történt, Isten a legváltozatosabb testekkel képes felruházni a teremtett lényeket, és megadni számukra azt a természetet, amely megfelel testüknek. Te-

egyszerű, közérthető tartalmát, és úgy beszélt róla, mint amelyik Isten legértékesebb ajándéka az egyház számára. Vö: Boele, H.: *Die Katechismuspredigten von Dr. H. F. Kohlbrügge*. http://licht-und-recht.de/kohlbruegge/Boele__Katechismuspredigten_von_HFK.pdf (2018. dec. 30.).

⁶⁵ Az elberfeldi közösség életébe, a Niederländisch-reformierte Gemeinde létrejöttébe és működésébe az egyházközösség egykori lelkipásztorának, Julius Künzlinek (1834–1901) fennmaradt írásából kapunk betekintést. Ld. Einige Erläuterungen über das Entstehen der niederländisch-reformierten Gemeinde zu Elberfeld und über die Ereignisse innerhalb derselben seit dem Jahre 1847 bis 1882. Unter Hinweis auf das Leben und die Schriften von Dr. H. F. Kohlbrügge, weiland Pastor dieser Gemeinde. Als Manuskript gedruckt. In: *Licht und Recht. Niederländisch-reformierte Gemeinde Eberfeld*. http://licht-und-recht.de/NiederlRef/Erlaeuterungen_nieder_ref_Gemeine.pdf (2019. jan. 4.).

⁶⁶ Kohlbrugge, H. F.: *Is het ongelofelijk dat God de doden opwekt?* Boekencentrum, Zoetermeer 1996.

⁶⁷ Vladár Gábor: Lelki test: In: Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén bibliai lexikon. II.* Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1995, 120.

⁶⁸ Dávid Gyula: *i. m.* 182. Hogy ez a vita mennyire akuttá válik a magyar református teológiában ld. még: Kovács Ábrahám: *i. m.* 35–39.

hát akárcsak a mag esetében, a test elrohadása is teljesen természetes folyamat, mert ez tulajdonképpen felkészülés az új életre. Ugyanis a régi test lebomlása után Isten „lelki testet” támaszt mindazok számára, akiket felébreszt a halálból. Ez a „lelki test” ellentétben áll a földi, pszichikai testtel (1Kor 15,48), és olyan testet jelent, amely tökéletesen illeszkedik a természetben kapott „lelki szervezethez”. Ez az egyetlen test, amelyik a földi élet mulandó természetétől mentes, így lehetővé válik a lélek tiszta, zavartalan működése. Ennek a helyes megértéséhez az apostol kétféle testtípusról beszél: az első Ádámról, akinek testi örökösei vagyunk, és a második Ádámról, aki maga Krisztus, és aki a mi testünket az ő dicsőséges testéhez teszi majd hasonlatossá. Bár különbség van a két test között, megmarad a folytonosság a feltámadáskor kapott magasabb rendű test és a jelenlegi, földi test között, mert a megtisztított test a romlandó test valamilyen módon fennmaradt magjából nő ki. Testünk megőrzi a maga földi karakterét, fiziognómiáját, mentes lesz minden torzulástól, és lehetőség lesz az egymás újbóli felismerésére, amely az üdvözültek legnagyobb örömeire szolgál. Vagyis:

„[...] odafent okvetlen találkozunk kell azokkal, akik itt boldogítottak, akik velünk itt hitben, szeretetben egyek voltak.”⁶⁹

Ez utóbbi téma Böhl megfogalmazásában olyan terület, amelyre vonatkozóan nincs teljes elképzelésünk a Szentírás alapján, s ugyanakkor a dogmatika korlátaival is szembesülünk.

Böhl megemlíti azoknak helyzetét is, akik a világ végezetekor még élni fognak. Ők anélkül, hogy a jelenlegi testük a halál által megsemmisülne, azonnal átváltoznak, és így mennek át a megdicsőülés állapotába.

„Ők a halál fájdalma, félelme nélkül ragadtnak el, mint Énók és Illés a változhatatlanba, az örök dicsőségbe.”⁷⁰

Eduard Böhl végül azt nyomatékosítja a test feltámadásáról szóló rész utolsó, nagyobb lélegzetvételi gondolatában, hogy az Újtestamentumban többnyire a feltámadás előnyös oldala válik hangsúlyossá, és szinte kizárólagosan az igazakról és az életre kiválasztottakról olvashatunk benne. A feltámadás egyidejű történés mind az igazak és mind a méltatlanok, azaz a hitetlenek számára. A Biblia nem beszél arról, hogy a hitetlenek milyen állapotú testet öltenek fel a feltámadáskor. Magától értetődő azonban, hogy ők nem a Krisztus megdicsőített testének lesznek a részesei. Viszont az istenfélőkhöz hasonlóan az istentelenek teste is magán fogja hordozni az ő előéletük jegyeit. Az isteni igazságosságnak megfelelően a szubsztrátum megmarad számukra is, és így az áldatlanok új teste nem bomlik fel, mivel az örök büntetés elviselésére rendeltetett. Tehát radikális különbség van a feltámadottak két csoportja között, mivel az igazak feltámadása az életre történik, a gonoszoké pedig az ítéletre. A hívők esetében, beleértve

⁶⁹ Dávid Gyula: *i. m.* 182.

⁷⁰ Uo. 181. Vö. 1Kor 15,51–54; 1Thessz 4,17.

testük állapotát is, Isten teljesen és örökre felfüggeszti a halált, a hitetlenek tekintetében viszont ideiglenes felfüggesztésről beszélünk, hogy azután a második vagy az örök halál uralkodjék rajtuk örökre (Jel 20,6.13–14).

Zárógondolatként Böhl azt állapítja meg, hogy az ember mindenkor a halál büvkörében vesztegel.⁷¹

A lényegyet tekintve Szeremlei Gábor kevés tartalmas, építő és vigasztaló gondolatot sorakoztat fel a „test föltámadásának” eszkatológiai témájában. Ebben a tekintetben van eltérés az alapvetően inkább racionalista sárospataki teológiai tanár és a hitvallásos református, Böhl között. A kérdés rövid tárgyalásánál inkább a bizonytalanságot sugallja, és ezt már bevezető gondolata is elárulja:

„[...] az újabb időben még orthodox theologusok is, a test föltámadása kérdésének vitatását abbagyva, egyedül a lélek halhatatlansága felőli tisztába jövedelre szorítkoznak.”⁷²

A „természeti és az emberi szelleméletből” próbál bizonyítékokat összegereblyézni, amely inkább további értetlenségre, mintsem az eligazodáshoz vezet. Beszédes részéről az is, hogy itt csak egyetlen újszövetségi igehelyet idéz, az 1Kor 15,35-öt, és Pál tanításához egy rövid magyarázatot fűz:

„A jelen és jövő test közötti viszonyt fejtegetvén, azt mondja: mint a magcsírából a gabonaszár: úgy fejlőd ki a megrothadt testből a jövő dicsőséges test.”⁷³

Szeremlei munkájának egészével kapcsolatban szem előtt kell tartanunk azt a tényt, hogy a magyar református teológiának nemcsak az egyik legtermékenyebb, hanem a legsúlyosabb kérdéseinek a kezdeti időszakában is vagyunk. *A keresztyén vallástudomány* címet viselő dogmatikai munkája két évvel azelőtt jelent meg, hogy 1861-ben elkezdődött a sokakat nyílt színvallásra készítő fel-támadásvita a liberális és ortodox teológusok között, amely különböző hazai nézetek első komoly teológiai megmértetése volt.⁷⁴

A nyugat-európai teológusok munkái, ha késéssel is, de erőteljes hatást gyakoroltak a magyar protestáns teológiára: az egyházi és a világi teologizáló protestánsok többsége ennek következtében szólalt fel a racionalista tagadások oldalán a szerteágazó kérdésekben; a pesti és a nagyenyedi teológia mellett a sárospataki is a liberális befolyásoltságból fakadó dogmaellenesség hatása alatt állt.⁷⁵ Nos, ha mindezt figyelembe vesszük, akkor ismeretükben megállapíthatjuk, hogy Szeremlei Gábor egész műve a dogmatikai diskurzusok egyik úttörő-jeként tartható számon. Böhl mélyreható biblikusságához képest Szeremlei műve

⁷¹ Böhl, Eduard: *Dogmatik*, 602–603.

⁷² Szeremlei Gábor: *Keresztyén vallástudomány*, 655.

⁷³ Uo. 657.

⁷⁴ Kovács Ábrahám: *i. m.* 11–16., 21–30. és 35–36.

⁷⁵ Uo. 11–16., 21–30., és 35–39.

elmarad mögötte ilyen vonatkozásban. Ha azonban arra tekintünk, hogy művében ott vannak a reformációban gyökerező és hagyományos magyar ortodox irányultságú gondolatok, akkor dogmatikája még racionalista beállítottsága ellenére is tekinthető bizonyos értelemben közvetítő kapcsolatnak a hagyományos magyar teológiai és az újonnan beérkező nyugati eszmék közt. Szeremlei „vallástudománya” és Böhl „dogmatikája” hasonló vonásokat mutat, de amint láthatuk, vannak közöttük lényegi eltérések is.

2.4. Az utolsó ítélet⁷⁶

Böhl tolmácsolásában a Biblia úgy beszél az utolsó ítéletről, mint „egy napról”, illetve mint „egy utolsó napról”. Ez a nap önmagában az ítélet napját jelenti, de a „döntés napjáról”, a „Krisztus gyülekezetének győzelmi napjáról” is olvasunk, illetve arról a napról, amelyik a „büntetés napja” lesz Isten ellenségei számára. A „nap” mint terminus, időpont, utolsó határidő azt az utolsó ítéletet foglalja magába, amelyet Krisztus az egyetemes feltámadás után fog tartani. Ez Jézus megváltói munkájának a teljességre jutását jelenti, ugyanis

„[...] [Isten] a legtökélyesebb megváltó eszméje szükségkép feltételezi, hogy Jézus az ő váltságmunkáját akkép fejezendi be, mint e világnak bírāja.”⁷⁷

Ez a végső ítélet azonban úgynevezett korábbi bírósági eljárásokat is feltételez. Ami az ítélezés általános jelentését illeti, ezen belül Böhl jelentéstartalmat különböztet meg.

Az ítélezés első jelentése a következőket foglalja magában: valakinek joga vagy jogosulatlansága van mérlegelni és dönteni egy bizonyos vizsgálat alapján. Emellett különösen a zsoltárokból olvashatunk arról, hogy az igazságtétel ítélet által történik. Ez esetben a többi ítéletnek meg kell előznie a végítéletet. Az első ítéletre akkor kerül sor, amikor a hitetlen ember kietartóan szembeszegül Isten jóságával, amely őt bünbánatra kellene hogy indítsa, illetve amikor visszautasítja a számára felkínált hitet és bünbánatot. Ennek az lesz következménye, hogy halálakor a kárhozatra jut, és Isten a világvégi ítéletében teszi végérvényessé a maga igazságát. Isten az igaz ember tekintetében is ítélezik: ő is bírósági kivizsgálásban részesül, de Krisztus akaratából felmentést kap, s így olyanak lehet tekinteni, mint aki nem bűnös. Jóllehet ő is ítéletben részesül mind halálakor, mind a végítélet alkalmával, neki már nem kell félnie ezektől, mert élete az Isten szeretetében gyökerezik, és így bizalommal tekinthet az ítélet napja felé (1Jn 4,17–18).

Az ítélezés másodsorban azt is jelenti, hogy sor kerül embercsoportok elkülönítésére, különválasztására is. A földi élet folyamán ez még láthatatlan módon megy végbe, mert először csak Isten ismeri az övéit, és ő viszi végbe a különválasztást, de anélkül, hogy ez bárki számára nyilvánvaló lenne. (2Tím 2,19)

⁷⁶ Böhl, Eduard: *Dogmatik*, 603–610.

⁷⁷ Szeremlei Gábor: *Keresztényen vallástudomány*, 664.

Amikor azonban bekövetkezik a világvég, az igazak és a gonoszok szétválasztása nyilvános és teljes lesz. (Mt 13,40.42.47.50)

Böhl szerint a világ megítélésének nagy jelentősége abban nyilatkozik meg, hogy sommásan leleplezi mindazt, ami az emberben van, valamint azt is, ami az emberről és a hozzá közelállókról szól, sőt végül mindazokról, akikkel az ember élete során kapcsolatban állt. Ez az ítélet majd olyan lesz, mint egy nyilvános tárgyalás. Az ártatlanokra nézve ez nagy vigasztalás, a bűnösök számára viszont iszonyatos kilátás a jövőre nézve, mert ez az ítélet még egyszer és utoljára fogja felszínre hozni a legelrejtettebb dolgokat is. Ez a nagy elszámoltatás és megfizetés ideje lesz aszerint, hogy az ember mit cselekedett élete során. Mindenki, akinek igazságtalanságot kellett elszenvednie, megelégtetik, aki pedig igazságtalanságot követett el, szégyenkezni fog, és szörnyű ítéletben lesz része. A gonosz emberen Isten az igazak és ártatlanok könnyeit fogja számonkérni. A mártírok szembesülnek üldözőikkel, és végül igazságos ítéletben fognak részesülni. Szülők és gyermekek, férj és feleség, a testvérek, az úr és a szolga egymás mellett fognak állni, és a Bíró igaz ítéletben részesíti őket. Számot kell majd adni minden haszontalanságról, az isteni igazság ellen kimondott szóról, és mindenki a saját beszéde alapján részesül az ítéletben. (Mt 12,36–37)

Az ítélet érdekében könyvek nyílnak ki, és így az Isten mindentudása által felkeltett lelkiismeret megláttatja velünk mindazt, amit földi életünk folyamán cselekedtünk. (Mt 16,27; 2Kor 5,10; Jel 20,12; 22,12) Egész életünk előttünk lesz. Meztelenül és szégyenkezve állnak majd a hívők is Isten ítélőszéke előtt, és érdemeikre lesznek ráutalva. De bizonyosak, hogy Krisztus megigazította őket, vagyis hogy az ő felmentő ítéletében részesültek, és hogy bűneikre bocsánatot nyertek, s ez a tudat teljes boldogsággal tölti el őket, és Krisztusban késznek lesznek minden jó cselekedetre. Az örök élet jutalma, amelyet a test és lélek egyesülése után az istenfélők elnyernek, Isten kegyelmi ajándéka (Róm 6,23). Ennek nyomatékosságára Böhl Agoston egyházatya gondolatát idézi, aki szerint ez a kegyelem az „Isten munkájának bennünk történő megkoronázása”.⁷⁸ Az örök életre elválasztottak nevei kegyelemből íratottak be az élet könyvébe, viszont akinek neve hiányzik ebből a könyvből, az a kárhoznak hatalmába kerül (Jel 20,15).

A Biblia legtöbbször úgy beszél a *kárhozatról* mint helyről, és ezt metaforikus képekkel szemlélteti, amikor a „tüzes kemencét”, a „tűz tavát” vagy a „gyehenna” képeit használja a rémület, a félelem érzékeltetésére. A kárhozat az Isten közösségében folytatott élet ellentéte, amire Böhl szerint a „boldogtalanság”, az „áldatlanság” a legmegfelelőbb kifejezés. Ugyanis akik nem ismerik Istent, és nem engedelmeskednek az evangélium szavának, örök pusztulást kell hogy elszenvedjenek, mivel elszakadtak Isten dicsőségétől, amelyet ő számukra elkészített. A hitetlenek számára ez a pokolban maradás állandósága, örökkévalósága, ahol az ördög és az ő lelkei vannak, s ahol örök szenvedés, pusztulás, romlás

⁷⁸ Böhl, Eduard: *Dogmatik*, 607.

vár rájuk. Az ördög feletti ítélet azonban – leszámítva az 1Móz 3,15-öt – nincs kinyilatkoztatva az ember számára a Bibliában.

A Jelenések könyve a „második halálnak” nevezi a gonoszok jövőjét, amely ellen nincsen többé orvosság. A büntetés véges, és kizár bármilyen esetleges visszatérési lehetőséget az Istennel való áldott közösségbe. Ezzel kapcsolatban Böhl szükségesnek tartja kiemelni az ApCsel 3,21⁷⁹ ἀποκατάστασις πάντων kifejezését, és reflektálni annak értelmezésére: mindenek, a mindenség helyreállítása, restaurációja; teljes helyreállítás, vagyis minden visszatérése Istenhez, a teremtési rend Krisztus által történő helyreállítása, amellyel sokan az örök élet és az örök kárhozat közötti „átjárást” igyekeztek igazolni. Böhl szerint ez a magyarázat bibliátlan és téves, s a predestináció tanának kompenzációjaként jelenik meg különböző értelmezésekben. Böhl egyenesen a „chimärisch Hoffnung“, vagyis egy „képzelgő reménység” kifejezést használja ennek az ígerésznek a magyarázatára, és azt hangsúlyozza, hogy a próféták tanításából egyáltalán nem következtethetünk arra, hogy a kárhozatból mód lenne visszatérni Istenhez. Ez a tanítás nem más, mint az isteni törvény téves megítélése, az emberi fejlődés megvetése, Krisztus kereszthalálának a szükségtelessé tétele, és végül a panteizmus elfogadása.

Böhl azzal zárja az utolsó ítéletről szóló tanítását, hogy az ember megítélését követően a földrajzi fogalmak érvényüket veszítik, az Úr pedig felfelé, az örökkévaló dicsőségbe mozdul övéivel, az istentelenség pedig lefelé, a pokolba süllyednek. Eközben a jelenlegi ég és föld, az első teremtés tűzben semmisül meg minden alkotásával, és az egész világ a semmibe süllyed, amelyből létrejött. Ez a világ többé már nem létezik Isten előtt. Nem lehet már átalakítani, megdicsőíteni, hanem csak megsemmisíteni, mivel a halál és a bűn hiábavalóságának szolgálatába került. A hívőknek és az elnyomottaknak azonban a reményteljes és vigasztaló várakozás áldása adatott meg az Úr Jézus ígérete szerint, s amikor bekövetkezik az utolsó ítélet, ők ezzel a bizodalommal tekintenek az új ég és az új föld eljövételére: *aki hallja az én ígémet, és hisz abban, aki elküldött engem, annak örök élete van; sőt ítéletre sem megy, hanem átment a halálból az életbe.* (Jn 5,24)

2.5. Az örökkévalóság⁸⁰

Eduard Böhl *Az örök üdvösség* evangéliumával zárja nemcsak az *Eszkatológia* című fejezetet, hanem egyben *Dogmatikáját* is, s miként a neves egyházatyák és reformátorok, akik részletekbe menő, hatalmas és pontos bibliaismerettel rendelkeztek, átlátja és átfogja tárgyalt témá magvas üzenetét.

Az örök üdvösség ígérete a hívők számára jelent evangéliumot. Ők már itt, e földi életben a jelenlegitől eltérő új eget és földet, az új lakhelyet várják, amelyben igazság honol. Böhl megfogalmazásában az új ég és az új föld az Úr Jézus-

⁷⁹ „Őt azonban az égnek kell befogadnia addig, amíg a mindenség újjáteremtése meg nem történik. Erről az Isten öröktől fogva szolt szent prófétái szája által.”

⁸⁰ Böhl, Eduard: *Dogmatik*, 610–612.

nál örök lakóhelyre találó üdvözültek metaforája azonban. Ebben az állapotban már minden, amely korábban ismert, anyagi és látható volt, s amely bizonyos helyhezköttöttséget feltételezett, közömbössé és szükségtelenné válik, mert az üdvözültek az Úrnál vannak megdicsőített testben. Ezért a Krisztus második eljövetele utáni látható világ megújulásának vagy újjászületésének képzeete egyáltalán nem jelenthet már gondot. Hogy ez az új ég és föld milyen lesz a maga belső dolgainak állapotára nézve, nincs meghatározva. Viszont ahol Krisztus az ő megdicsőült testével van jelen, és uralkodik, ott a Krisztusban hívők számára is lesz hely. Az üdvösség ereje az Isten jelenlétében marad fenn az ő országában, ahol a megváltottak Isten dicsőségének és kegyelmének teljességében részesülnek. Azok, akik a világ szemében „nem előkelők”, és „lenézettek” voltak, de akik a kiválasztásban részesültek (1Kor 1,28), Istennek gyermekei és örököstársai lesznek Krisztus által. Isten letöröl minden könnyet, minden lárma elcsendesedik, a bűnük megbocsáttatnak, és örök dicsőítés, örökkévaló hála száll a háromszor szent Isten trónja felé. Ezért is történik az, hogy Eduard Böhl a Róm 11,36 doxológiájával zárja a keresztyén hit református felfogása szerinti tanítását: *tőle, általa és érte van minden: övé a dicsőség mindörökké.*

3. Eduard Böhl eszkatológiai gondolkodásának hatása

Eduard Böhl *Dogmatika* című könyvének hatásvizsgálata, mint ahogy egész teológiai munkássága is, kutatásra vár. Ennek ellenére mégis megállapíthatjuk, hogy a H. F. Kohlbrügge lelkipásztor teológiája köré szerveződő nemzetközi baráti kör tagjai, akiknek Kohlbrügge halála után Böhl lett a lelki és szellemi vezetője,⁸¹ olvasták, tanulmányozták, és lelkipásztori, tanári vagy közegyházi szolgálataikban alkalmazták is a bécsi professzor rendszeres teológiai munkáit. Erre utalnak a folyóiratokban megjelent publikációk,⁸² a tanítványok, barátok egymás között folytatott levelezései, valamint írásainak más nyelvekre történt fordításai is. Böhlnek református eszkatológiai felfogása pedig – óvatos feltételezéssel – hatással lehetett a 20. század neves teológusára, Karl Barthra is. Barth ugyanis jól ismerte, olvasta és elismerőleg nyilatkozott Böhl munkásságáról, különösen a dogmatikájáról, mint amelyből a keresztyén élet tapasztalatának hangja szólal meg.⁸³ Ugyanakkor, ha tárgyalt témánkat, az eszkatológiának mint tannak a fejlődését vesszük figyelembe, akkor elengedhetetlenül idéznünk kell Karl Barth híres mondását:

⁸¹ Balke, Willem: *i. m.* 65–101.

⁸² Ld. a Rácz Károly által szerkesztett *Szabad Egyház (Független magyar református lap)* kiadványt (Lugos 1884–1915). Rácz Károly (1842–1825) Böhl legelkötelezettebb magyar tanítványa volt. Ld. még a Kohlbrügge tanítványai, H. A. J. Lütge és A. J. Eijkman által szerkesztett folyóiratot: *Amsterdamsch Zondagsblad. Tot Getuigenis der Waarheid* (Scheffer, Amsterdam 1888–1899).

⁸³ Barth, Karl: *Kirchliche Dogmatik*. Band I/1. *Die Lehre vom Gott Wortes. Prologomena zur Kirchliche Dogmatik*. Verlag der Evangelischen Buchhandlung, Zollikon 1939, 234.

„A keresztyénség vagy mindenestől és teljesen eszkatológia, vagy mindenestől és teljesen elszakadt Krisztustól.”⁸⁴

Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy *Egyházi dogmatikájában* többször is helyeselve idézi Böhl. Erre a „totális eszkatológiára”⁸⁵ épült fel az ő monumentális munkássága, és elképzelhető, hogy a 20. század ökumenikus teológiája Barthot sem emelte volna piederstálra Böhl eszkatológiai felfogása nélkül.

Felhasznált irodalom

- Balázs Károly: *Újszövetségi szótár*. Logos Kiadó, Budapest 1998.
- Balke, Willem: *Eduard Böhl. Hoogleraar te Wenen en schoonzoon van dr. H. F. Kohlbrugge*. Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2001.
- Barth, Karl: *Kirchliche Dogmatik*. Band I/1. *Die Lehre vom Gott Wortes. Prologomena zur Kirchliche Dogmatik*. Verlag der Evangelischen Buchhandlung, Zollikon 1939.
- Boele, H.: *Die Katechismuspredigten von Dr. H. F. Kohlbrügge*. http://licht-und-recht.de/kohlbruegge/Boele__Katechismuspredigten_von_HFK.pdf (2018. dec. 30.).
- Böhl, Eduard: *Dogmatik. Darstellung der christlichen Glaubenslehre auf reformiert-kirchlicher Grundlage*. Scheffer, Amsterdam 1887.
- Böhl, Franz: „Eduard Böhl”. In: Herzog, Johann Jakob – Hauch, Albert: *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*. XXIII. J. C. Hinrichs, Leipzig 1913, 244–249.
- Bullinger, Henrik: *Második Helvét Hitvallás*. Ford. Buzogány Dezső – Juhász Tamás – Sipos Gábor. A bevezető tanulmányt írta Juhász István. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 5. Kolozsvár 1999.
- Dávid Gyula: *Református keresztyén hittan*. Hollandból dolgozva s kiadva. Budapest 1890.
- Gerssen, S.: Eduard Böhl. In: *De Waarheidsvriend*, 1955. dec. 29., 2.
- Haag, Herbert: *Bibliai lexikon*. Apostoli Szentszék Kiadója, Budapest 1989.
- Heidelbergi Káté. A református keresztyén egyház hitvallása*. 2., átdolg. kiad. A szöveg megállapítását végezte dr. Tavaszy Sándor. Revideálták dr. Imre Lajos és dr. Makkai Sándor. Az Erdélyi Református Egyházkerület Iratterjesztése, Cluj–Kolozsvár 1930.
- Juhász István: *Jézus Krisztus egyháza. Az egyháztörténet vázlatja*. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2015.
- Kálvin, János: *A keresztyén vallás rendszere*. II. Református Egyházi Könyvtár VI, Ref. Főiskolai Könyvnyomda, Pápa 1910.
- Kähler, Martin: *Geschichte der protestantischen Dogmatik im 19. Jahrhundert*. Evangelische Verlangsanstalt, Berlin 1962.
- Klein Gáspár: *Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a XVIII. és XIX. században. Művelődéstörténeti forrástanulmány*. Teológiai tanulmányok 11. Debrecen 1930.
- Kohlbrugge, H. F.: *In Zijn Beeld. Brieven van Kohlbrugge bewerkt, ingeleid en van aantekeningen voorzien door T. van Es*. De Groot Goudriaan – Kampen 2005.

⁸⁴ Szathmáry [Sándor] – Török [István] – Kocsis [Elemér]: *Eszkatológia. Dogmatika* II. kötet. Egyetemi tankönyv. A Nemzetközi Theológiai Könyv 49. Református Zsinati Iroda Doktorok Kollégiumának Főtitkári Hivatal, Budapest 2001, (II/2) 16.

⁸⁵ Uo. 18–35.

- Kohlbrugge, H. F.: *Is het ongelofelijk dat God de doden opweket?* Boekencentrum, Zoetermeer 1996.
- Kovács Ábrahám: A debreceni ortodoxia teológiai gondolkozása. In: Fekete Károly – Kustár Zoltán – Kovács Ábrahám (szerk.): *Átjárható határok. Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára.* Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2011, 321–335.
- Kovács Ábrahám: Die Antwort der Debrecener neuen Orthodoxie auf den theologischen Liberalismus im neunzehnten Jahrhundert in Ungarn. In: *Zeitschrift für Neuere Theologiegeschichte / Journal for the History of Modern Theology* 21. (2014), 51–71.
- Kovács Ábrahám: Dogma és hitvallás: ecclesia semper reformari vagy transformari debet? A debreceni ortodoxia válasza a liberális teológiára. In: Fazakas Sándor – Ferencz Árpád (szerk.): „Krisztusért járva követségben...” *Teológia – igehirdetés – egyházkezelés: Tanulmánykötet a 60 éves Bölcskei Gusztáv születésnapjára.* Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2012, 187–209.
- Kovács Ábrahám: *History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews and Its Impact on the Hungarian Reformed Church 1841–1914.* Peter Lang, F. am Main, Oxford 2006.
- Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával.* Magyar Vallástudományi Társaság, Vallástudományi könyvtár IV. L'Harmattan Kiadó, Budapest 2010.
- Künzli, Julius: Einige Erläuterungen über das Entstehen der niederländisch-reformierten Gemeinde zu Elberfeld und über die Ereignisse innerhalb derselben seit dem Jahre 1847 bis 1882. Unter Hinweis auf das Leben und die Schriften von Dr. H. F. Kohlbrügge, weiland Pastor dieser Gemeinde. Als Manuskript gedruckt. In: *Licht und Recht. Niederländisch-reformierte Gemeinde Elberfeld.* http://licht-und-recht.de/NiederlRef/Erlaeuterungen_niederl_ref_Gemeine.pdf (2019. jan. 4.).
- Lane, Tony: *A keresztyén gondolkodás rövid története. Teológusok és eszméik az apostoli atyáktól napjainkig.* Harmat-Kálvin, Budapest 2016.
- Márkus Jenő: *A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia.* Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 2005.
- McGrath, Alister E.: *Bevezetés a keresztyén teológiába.* Osiris Kiadó, Budapest 1995.
- Meeuse, W. C.: *Kohlbrugge en Steven de Clercq. Een vriendschap op afstand.* Boekencentrum, Zoetermeer 2000.
- Otten, W.: *Uit het levensboek van dr. H. F. Kohlbrugge.* Den Hertog, Houten 1992.
- Pataki András Dávid: *Változott-e Pál eszkatológiája?* In: *YouTube*^{RO}. <https://www.youtube.com/watch?v=rTCni-cvACo> (2018. dec. 28).
- Peres Imre: Kálvin eszkatológiája. In: Baráth Béla Levente (szerk.): *Hittel és humorral. Tanulmánykötet a 60 éves Hörcsik Richárd születésnapjára.* Acta. Debreceni teológiai tanulmányok 8, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2015, 39–56.
- Reisinger János: *Bibliai jelképek lexikona.* Oltalom Alapítvány, Budapest 2016.
- Repristinationstheologie. In: *Wikipedia. Die freie Enzyklopädie.* <https://de.wikipedia.org/wiki/Repristinationstheologie> (2019. jan. 4.).
- Reuver, A. de: *H. F. Kohlbrugge.* Uitgeverij Kok, Kampen 2005. Aalders, W. – Heys, D. van: *Hermann Friedrich Kohlbrugge. Zijn leven, zijn prediking, zijn geschriften.* J. N. Voorhoeve, Den Haag 1976.

- Schirmacher, Thomas: Böhl, Eduard. In: Bautz, Friedrich Wilhelm – Bautz, Traugott (szerk.): *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon. XIX.* Verlag Bautz, Nordhausen 2001, 203–224.
- Schwarz, Karl: »[E]minently qualified for a theological professorship«. Der Absolvent der Wiener Fakultät Alexander Venetianer und seine fehlgeschlagenen akademischen Ambitionen. In: Heil, Uta – Klein, Antje – Schellenberg, Annette (szerk.): *Autor und Autorität. Historische, systematische und praktische Perspektiven.* Wiener Jahrbuch für Theologie. Band 12. V&R Unipress GmbH, Göttingen 2019, 181–195.
- Stuart, Alexander Moody: *Recollection of the Late John Duncan, L. L.D.* Edmonston and Douglas, Edinburgh 1872.
- Szabó Andor: „*Lábam előtt mécses a te igéd. Naponkénti segítség az Újszövetség olvasásához. IV.* Az apostoli levelek és a Jelenések Könyve, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1998
- Szathmáry [Sándor] – Török [István] – Kocsis [Elemér]: *Eszkatológia. Dogmatika II.* kötet. Egyetemi tankönyv. A Nemzetközi Theológiai Könyv 49. Református Zsinati Iroda Doktorok Kollégiumának Főtitkári Hivatal, Budapest 2001, (II/2)
- Szász Lajos: A Bécsi Protestáns Teológiai Fakultás magyar református hallgatói (1821–1918). In: Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2015. évi, sárospataki konferenciájának tanulmánykötetete.* Rendi társadalom – polgári társadalom 29. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest 2017, 175–187.
- Szeremlei Gábor: *Keresztyén Vallástudomány.* Sárospatak 1859.
- Szeremlei (Császárs) Gábor. In: Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon.* A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1977, 598.
- Török István: *Dogmatika.* Free University Press, Amsterdam 1985.
- Vladár Gábor: Lelki test: In: Bartha Tibor (szerk.): *Keresztyén bibliai lexikon. II.* Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 1995, 120.

* * *

Eduard Böhl (1836–1903), a scholar of the second half of the nineteenth century, was professor of dogmatics at the Protestant Theological Faculty in Vienna for 35 years. His lifework was his “Dogmatics”, which he wrote for 23 years. In this unfairly forgotten work, he formulates cardinal Reformed beliefs providing the reader with accurate guidance regarding theology, anthropology, soterology, and eschatology. This study analyses Böhl’s teaching based on the last major chapter of his book, concerned with the “End of Times”. In order to gain a better understanding of the theological issues discussed by Böhl, this work parallels Gábor Szeremlei’s chapter on “Eschatology” which can be found in his book of Dogmatics entitled “Christian Religious Science”. A study of this issue provides insights into what theologians of the nineteenth century formulated in relation to this question, and how biblical approaches and ideas emerged within the debates of orthodox and liberal theology.

Keywords: Eduard Böhl, Gábor Szeremlei, H. F. Kohlbrügge, reformed dogmatics, eschatology, nineteenth century theology, liberalism, neo-calvinism, resurrection, the second coming of Christ, the final judgement, eternity.